

ՔՐԻՍՏՈՆԵՌՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒՐՎԱԳԻԾԸ

ՎԱՐԴԱՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Հիսուս Քրիստոսի պատմական դերակատարության հզորագույն լիցքը հիմք դրեց քրիստոնեություն համահասարակական շարժմանը մերձավոր արևելյան տարածաշրջանում և երկու սերունդի կյանքի ընթացքում վերածվեց համահռոմեական կրոնական համակարգի: Նշենք, որ վաղ քրիստոնեություն հետազոտողները պնդում են, որ քրիստոնեությունն ի հայտ է եկել, որպես աղանդ հուդեայականության ներսում: Եթե ընդունենք այս պնդումը որպես ճշմարտություն պետք է հիմնավորենք, որ Հիսուսի երկրային կյանքին հաջորդած տասնամյակներում ձևավորված քրիստոնեական համայնքների անդամները բացառապես կամ ամենաքիչը ճնշող մեծամասնությունը պետք է լինեին հրեաներ: Սակայն այդ տարիներին առաքյալների և Պողոսի գործունեության կողմնորոշումը դեպի արտերկիր որևէ կերպ չի հարմարվում այդ տեսակետի հետ: Հրեականության մեջ գործող աղանդի կողմնորոշումը վաղ շրջանում պետք է լինի հրեական շրջանակում կայանալու և ուժեղանալու ձգտումը, մինչդեռ այստեղ մենք ոչ միայն ականատես ենք արտերկրյա քաղաքականության գերակա ուժագծի, այլև պարզորոշ տեսնում ենք քրիստոնեական շարժման ներսում գոյություն ունեցող հուդեայականության հետ կապերը պահպանելու, կողմնակից գործիչների հայացքների վերանայումը շարժման կողմից: Սա մեր կարծիքով խոսում է այն մասին, որ անգամ Իսրայելի տարածքում վաղ շրջանի համայնքների անդամակազմի հիմնական զանգվածը ոչ հրեազավաններն էին, իսկ ազգային պատկանելության առումով համայնքները, ունեին խայտաբղետ կազմ: Քրիստոնեությունը իր ծագման փուլում կազմված էր հավատացյալների փոքր համայնքներից, որոնք զգալիորեն, բայց ոչ բացառապես հրեաձագում էին արդեն ձևավորման շրջանում¹: Նշենք, որ Իսրայելի սահմաններից դուրս քարոզչության ուժեղացման հետևանքով հրեաձագում զանգվածի համեմատ այլ ժողովուրդների բազմագույն զանգվածը ոչ միայն իր քանակով, այլև իր հասարակական ազդեցության աստիճանով էապես գերազանցում է հրեաձագումներին: «Իսրայելում, որտեղ քրիստոնեությունը ամրապնդեց իր դիրքերը մինչև մ.թ. 70 թ., համայնքները հիմնականում բաղկացած էին գյուղական վայրերի բնակիչներից, իսկ արտերկրում քրիստոնեությունը ընդունած զանգվածը

¹ The HarperCollins Dictionary of Religion, San Francisco, 1995, p. 240.

պատկանում էր քաղաքացիների միջին խավին¹: Վաղ շրջանի քարոզչական փուլում քրիստոնեությունը յուրահատուկ է պայմաններում համոզված Հիսուս Քրիստոսի մոտալուտ վերադարձի, ահեղ դատաստանի և սեփական հոգիների փրկության մեջ:

Ետ քրիստոնեական վաղ փուլը դիտարկելիս՝ պարզորոշ է երևում, որ նոր ձևավորվող կրոնը բացառիկ արագությունը տարածվում էր արտերկրում: Անվիճելի է, որ քրիստոնեից քարոզչությունը Իսրայելից դուրս որպես բազմա օգտագործում էր մերձավոր արևելքով մեկ տարածված հրեական սփյուռքը, սակայն հետևորդների մեջ գնալով ավելի ու ավելի մեծամասնություն էր դառնում ոչ հրեա ծագում դավանորդների թիվը: Քանի որ ամեն զատկի Հիսուսի խաչելության տոնակատարության ժամանակ քրիստոնյա ունխտավորների զգալի թիվ էր այցելում Երուսաղեմ և մասնակցում «միասնական հացկերությունների արարողություններին»: Վերը բերված քանակական շարժը փաստորեն պարզորոշ կերպով երևում էր և իր տրամաբանական դրսևորմանը հասավ առաքյալների կողմից հեղինակած քրիստոնեից համայնքի ղեկավար շրջանում իրականացված նոր կազմակերպական փոփոխությունների մեջ՝ «արդ, եղբայրներ, ձեզանից յոթը վկայված մարդիկ ընտրեցեք, Սուրբ Հոգով և իմաստությունով լցված, որոնց այս պիտույքի վրա դնենք, իսկ մենք աղոթքին և խոսքի պաշտամունքին հետևենք և այս խոսքը բոլոր բազմության առաջ դրեցին և ընտրեցին Ստեփանոսին, որ Սուրբ Հոգով և հավատքով լցված մարդ էր և Փիլիպպոսին և Պրոքոնոսովին և Նիկանոսովրային և Տիմոփեային և Պարմենային և անտիոքացի նորահավատ Նիկողայոսին»²: Փաստենք, որ բոլոր յոթ անունները հելլենական են, իսկ նրանցից վերջինն ուղղակի խոսում է այն մասին, որ նա ազգությունը հույն է: Փաստորեն առաքյալների որոշումը վերը նշված քանակական անցումների որակական դրսևորումն է⁴, հակառակ դեպքում այն բավական տարօրինակ է³: Նորընտիրների ինքնամոռաց, անձնուրաց քարոզչությունը նոր շունչ հաղորդեց քրիստոնեից շարժմանը Երուսաղեմում, որտեղից դեպի մերձավոր արևելքի բոլոր ծագերը ճառագայթեց սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի անձնվեր քարոզչության գլխավոր հեղափոխական հիմնադրույթը՝ հրեաց օրենքը չպետք է Հիսուսի ուսանածից վեր լինի: Չնայած նրան, որ. «Ստեփանոսն էլ հավատքով և զորությունով լցված մեծ հրաշքներ և նշաններ էր անում ժողովրդի մեջ»⁴, վերջինիս ձերբակալեցին, տարան սինեգրիոնի դատին և Երուսաղեմի քա-

¹ Религиозные традиции мира, том I, М., Кронпресс, 1996, ст. 368.

² Գործք Առաքելոց 6:2-6.

³ Аллен Деко, Апостол Павел, М., 2009, ст. 46.

⁴ Գործք Առաքելոց 6:8.

ղաքային ուրվագծից դուրս բերելով, քարածեծ արեցին ու սպանեցին: Սուրբ Ստեփանոսի եղերական մահը Երուսաղեմի հրեաց հուղարհատական բազմության կողմից քրիստոնյաների դեմ զանգվածային բռնությունների խթան դարձավ: Քրիստոնյաներին փողոցներում որսալը և ինքնադատատանի ենթարկելը այնպիսի համատարած բնույթ էր կրում, որ վերահսկողությունից դուրս եկած իրավիճակը մեղմելու համար օկուպացիոն հռոմեական իշխանությունները ստիպված էին բաց թողնել քաղաքային դարպասները՝ քրիստոնեադավան տարրի Սուրբ քաղաքից անկաշկանդ հեռանալը ապահովելու համար: Հալածանքները այնքան խիստ էին, որ փախչողները մուտք գործեցին անգամ Սամարեթիա՝ տարածք, որը դիտվում էր այն աստիճան պիղծ, որ հրեաների համար այդ երկրի ջուրը աղտոտ էր խոզի արյունից: Նշված քրիստոնեություն պատմության ամենավաղ շրջանի այս իրադարձությունները խոսուն ապացույց են քրիստոնեականության և հուղարհայականության միջև ձևավորված անլուծելի հակասությունների դաշտի, որի անհամատեղելիությունը պարզորոշ երևում է զանգվածային թշնամանքի ու ոտնձգության ակտերի մեջ արդեն ամենավաղ շերտում: Մեր կարծիքով այստեղ սկիզբ առած փոխադարձ օտարումը զնալով ավելի ու ավելի է խորանում հաջորդ դարերի ընթացքում: Նշենք, որ Երուսաղեմում տեղ գտած հալածանքները շրջանցեցին առաքյալներին, քանի որ սինեդրիոնը նրանց համարում էր հրեադավան և ոչ վտանգավոր: Թերևս դա բացատրվում էր քրիստոնյաների մեջ հրեական ծիսակատարությունների զգալի բաժնի պահպանմամբ (թլպատում, եռակի աղոթք Երուսաղեմի գլխավոր տաճարում և այլն): Քրիստոնեական համայնքի արտերկրյա քարոզչության կտրուկ ուժեղացումը և լոկալ կրոնական ուղղությունից համահռոմեական կրոնա-գաղափարական գործոնի վերածվելը էապես պայմանավորված է այնպիսի խոշորագույն պատմական կերպարի գործունեությամբ, ինչպիսին Սավուղ Պողոսն է: Այս անձնավորությունը, թե՛ իր գործունեության և թե՛ իր ուսմունքի շարադրման տեսակետից բացառիկ կոնտրաստային է և ծայրահեղական: Նվիրելականության բարձրագույն մակարդակում իրականացրած իր քարոզչությունը Պողոսին բերեց բազմիցս մտրակահարում, քարածեծ լինելու և հրաշքով մահվանից փրկվելու հասարակական մահապատժի փորձ և որպես մարտիրոսական կյանքի եղերական ավարտ հրապարակային մահապատիժ գլխատում, իսկ քրիստոնեությունը բերեց քրիստոնեությունից հուղարհայականության բնածին հետքերի վերացման, համահռոմեական ինքնիշխան կրոնի կարգավիճակ, Հռոմ մայրաքաղաքում ամուր սոցիալական հենքով համայնքի ստեղծում և վերագգային եկեղեցու ճյուղավորված աննախադեպ կառույցի հաստատում: Իսկապես Պողոսը «...մարդ է, ով մարտահրավեր է նետում չափի

մասին բոլոր ընկալումներին: Նա հանճարեղորեն մարդկանց բերում էր քրիստոնեից հավատի: Նրան կարելի է կոչել քրիստոնեությունից ճարտարապետ: Պողոսն էր, որ հասկացավ, որ քրիստոնեությունից ապագան հեթանոսներին դիմելու մեջ է...»¹

Այս նախադեպը չունեցող հզորագույն շարժումը աստիճանաբար բյուրեղացավ որպես քրիստոնեական համակարգ բաղկացած տարածաշրջանային լիդերներից, հեղինակություն վայելող թափառող անձնուրաց քարոզիչներից և սեփական դավանանքի ճշմարտության մեջ համոզված շարքային հավատացյալների զգալի քանակից: Ըստ էության տվյալ ժամանակաշրջանում քրիստոնեությունը դարձավ հասարակության քաղաքացիական հատվածի առավել ազդեցիկ կրոնը: Գրեթե նույն ժամանակահատվածում մ.թ. I դար նշենք, որ փոքրասիական տարածքներից հռոմեական իրականություն մուտք գործած զորեղ և ազդեցիկ միհրականությունը մոտավորապես նույն ժամանակահատվածի ընթացքում դարձավ դոմինանտ հռոմեական բանակում: Ինչպես նշել ենք մեր աշխատության առաջին գլխում, սույն ժամանակաշրջանը հոգևոր ու քաղաքական որոնումների հատված է, որը պահանջը ուներ ամբողջացնող համահռոմեական գաղափարաբանության և անխուսափելի էր, որ այդ դերակատարությունը ստանձնելու համար պայքարում միմյանց հետ առճակատման էին գալու քաղաքացիական հասարակությունը (կամ քաղաքային միջին խավը ներկայացնող քրիստոնեությունը) և ռազմական դասի գլխավոր կրոնական համակարգը՝ միհրականությունը: Թերևս այս առճակատման հետևանքներն էին քրիստոնյաների դեմ հալածանքները, որոնք տեղ գտան Ներոն՝ 64 թ., Դոմեցիանոս 90-ական թթ. կայսրերի օրոք Հռոմում և Փոքր Ասիայում, իսկ Տրայանոսի օրոք 111-113 թթ. օրենքով արգելվեց քրիստոնյա լինելը: Սեպտիմուս Սեվերը 201 թ. օրենքով արգելեց քաղաքացիների հուղադայականություն և քրիստոնեություն ընդունելը: III դ. 2-րդ կեսին բարբարոսների պատերազմական ճնշումների հետևանքով Հռոմի կայսրերը վարում էին հասարակության կոնսուլիդացման քաղաքականություն, ինչը ենթադրում էր հռոմեական աստվածների ինչպես և կայսրի պաշտամունքի ուժեղացում, որն ըստ հաշվարկի պետք է բուռն հայրենասիրական ալիք առաջացներ: Այդ իսկ պատճառով հռոմեական իշխանությունների կողմից թշնամաբար ընդունվեց այս ծրագրին կայսրության ամենազորեղ կրոններից մեկի՝ քրիստոնեության դիմադրությունը: Դեցիբուս 250-251 թթ. և Վալերիանոս՝ 257-258 թթ. կայսրերի օրոք տեղ գտան զանգվածային հալածանքներ քրիստոնյաների դեմ, որոնք իրենց զագաթնակետին հասան

¹ Аллен Деко, Апостол Павел, М., 2009, ст. 13.

Դիոկղետիանոս և Գալերիոս կայսրերի օրոք 303-313 թ.թ.: Նշենք, որ այս հալածանքների մեջ գլխավոր դերակատարությունը իրականացնում էր հռոմեական բանակը: Փաստենք, որ քրիստոնեական եկեղեցին որպես համակարգ արդեն ի դարում ուներ բարձր մակարդակի հասած դիմադրունակություն և դա էր պատճառը, որ գնալով ավելի ու ավելի խիստ դարձող և զանգվածային հալածանքները ոչ միայն չփլուզեցին եկեղեցին, այլև «եկեղեցին հասցրեց ամրանալ այնքան, որ միասնական պետական պաշտամունքի իրականացումը դարձավ անհնարին»¹: Նշենք, որ քրիստոնեական եկեղեցին առաջին երեք դարերի ընթացքում վարել է միացյալ պայքարի ճկուն քաղաքականություն: Քրիստոնյաները իրականացրել են ժամանակաշրջանի համար ամենալայնածավալ և աննախադեպ սոցիալական ծրագրերը, որոնք հանգեցրել են ինչպես առանձին վերցրած քրիստոնյաների ու առանձին համայնքների, այնպես էլ կրոնի հասարակական համարումի բարձրացմանը, որպես օրինակ բերենք, որ III դ. «Հռոմի քրիստոնեական եկեղեցին ուներ տարբեր աստիճանների 155 եկեղեցական ծառայողներ և առավել քան 1500 այրիներ, անդամալույծներ և կարիքավորներ»: Նշենք, որ քրիստոնեից եկեղեցու սոցիալական գործառույթների մեջ առանցքային դեր էին խաղում այցելությունները և օգնությունը կալանավայրերին, ինչպես և ծանրագույն հիվանդություններով տառապող մարդկանց խնամքը: Նշված ծրագրերը իհարկե խստագույնս նպաստում էին քրիստոնեից եկեղեցու հասարակական համարման աճին և քրիստոնեական համայնքի քանակական բազմապատկմանը: Փաստենք, որ քրիստոնեական համայնքի ճնշող թվաքանակը կազմում էին քաղաքային բնակչության գրագետ միջին խավերը: Քրիստոնեություն ժողովրդայնություն և հոգևոր վերելքի գործում բացառիկ դեր խաղաց նաև II դ. Աֆրիկայում (ղպտիական շրջանակներում) սկիզբ առած անհատ ճգնակյացների շարժումը, որը առավել ուշ վերածվեց վանական շարժման: II-III դդ. ճգնակյացները մարդիկ էին, որոնք բացառիկ նվիրմամբ Հիսուսի հանդեպ փորձում էին գերազանցել մարդկային ունակությունները և ի ցույց հասարակությունը դնել կյանքը, արհամարհելով Աստվածորդու հետ միավորվելու իրենց անկասելի ձգտումը: Փաստորեն այս անձինք եղան զանգվածային շարունակողը առաքյալների և մարտիրոսների վաղ շրջանի ալիքի: Ազնիվ նվիրումի և գերմարդկային ճիգերի հերոսական դրսևորումը այս մարդկանց հասարակության աչքում դարձնում էր սուրբ նահատակներ, նրանք իրենց գործունեությունում ամեն օր, ամեն ժամ բազմապատկում էին քրիստոնեական իրականությունից մեջ քրիստոնեական համայնքի հետևորդների շարքերը: Վերը

¹ Словарь античности, М. , 1989, ст. 147.

նշված քրիստոնեության վերջնական կայացման համար արդյունավետ գործընթացը գունեղ, մեկ տողով ներկայացրել է Տերտուլիանոսը մ.թ. II դ. «Մարտիրոսների թափված արյունը քրիստոնեից եկեղեցու սերմերն են»¹: Վերջապես մարտիրոսված հերոսների քարոզչությունը և հրեական կրոնի հետ վերջին պորտալարային թելիկների հատումը քրիստոնեից համայնքին բերեց քրիստոնեական օրացույցի ստեղծմանը: Վերջինիս մեջ իհարկե նշվում էին այս կամ այն սուրբ նահատակի ծննդյան կամ մահվան օրերը, իհարկե բացառելով նրա ծննդյան և մահվան տարեթվերի մասին խոսակցությունները: Քրիստոնեության, որպես առանձին հասարակական օրգանիզմի զարգացման մեջ ամենաբացառիկ դերը թերևս խաղաց քրիստոնեական օրացույցը, որը քրիստոնեության պատմության ոչ միայն առանձին վերցրած անհատներն իրենց տոնակատարություններով և հիշատակի օրերով պայմանավորում էին քրիստոնեից տարին, այլև հեթանոսական խոշորագույն տոնակատարությունների օրերը գոցվում էին քրիստոնեից ուսմունքի գլխավոր դերակատարներով (դեկտեմբերի 25-ը հանդիսացող Միհրի ծնունդը հռոմեական իրականության մեջ դարձավ Քրիստոսի ծննդյան օր): Միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ էական նշանակություն քրիստոնեից վերելքի և զարգացման համար ունենում էր այն խոր և ճկուն քաղաքականությունը, որը իրականացնում էին քրիստոնեական տարածաշրջանային համայնապետերը: Փաստենք, որ արդեն III դ. առաջացել էին չորս պատրիարքարաններ (Հռոմ, Ալեքսանդրիա, Անտիոք, Երուսաղեմ², որոնց գլխավորող պատրիարքները վարում էին ճկուն, հեռատես, բայց աննահանջ քաղաքականություն: Նշենք, որ հռոմեական իրավունքով պաշտպանված լինելու համար քրիստոնյաների հոգևոր ղեկավարությունը մեկ անգամ չէ, որ դիմեց Հռոմի կենտրոնական իշխանություններին՝ փաստարկելով, որ քրիստոնյաների հանդեպ ևս - պետք է կիրառվի նույն օրենքը, որով կարգավորվում են հարաբերությունները հուդեալականների հետ, քանի որ վերջիններս հռոմեական կայսրության ողջ տարածքով մեկ պաշտպանված էին նախնիների պաշտած աստվածներն անկաշկանդ պաշտելու իրավունքով: Սակայն դիմումները պարբերաբար մերժվում էին, քանի որ հռոմեական իշխանությունները հուդեալականության և քրիստոնեության միջև եղած տարբերություններից ելնելով (կրոնական ուսմունք, ծիսակարգ, օրացույց, դոգմաներ) համարում էին նրանց բացարձակապես տարբեր (եթե ոչ իրարամերժ) կրոններ: Եվ չնայած այս ուղղության վրա անհաջողության մատնվելուն

¹ The HarperCollins Dictionary of Religion, San Francisco, 1995, p. 242.

² The Oxford Illustrated History of Christianity, Edited by John McManners, Oxford, New York, 1995, p. 35.

քրիստոնեից շարժման հզորությունը և ճշգրիտ կառավարման արդյունքում ստեղծված արդյունավետությունը արդեն II դ. քրիստոնյաներին դարձրեցին գործոն: Նշենք, որ հռոմեական կայսրության մեջ տեղ գտնող հալածանքները ընդդեմ քրիստոնյաների հոգևոր առաջնորդների խորագետ քաղաքականության արդյունքում որպես կանոն ունենում էին հատվածային դրսևորումներ: Մեզ հայտնի են փաստեր, երբ որոշ պրովինցիաներում հալածանքներ ուղղակի տեղի չէին ունենում, իսկ երբ հռոմեական մետրոպոլիան պահանջեց, որ քրիստոնյաները հարկը տան կայսերը և ոչ մի դրամ չտան համայնքի ղեկավարությանը, ամբողջ դոմինիոնների քրիստոնյա բնակիչները տեղական իշխանություններից գնեցին կեղծ փաստաթղթեր հարկը կայսերը վճարելու վերաբերյալ: Քրիստոնեից եկեղեցու ազդեցության բարձրացմանը նպաստում էին նաև եկեղեցու իրականացրած մեծածավալ տնտեսական գործառույթները: Փաստենք, որ III դ. վերջին քրիստոնեից եկեղեցու բաժանմունքները իրենց վրա վերցրել էին նաև դրամատնային լայնածավալ գործունեություն: Նշենք, որ տոկոսով վարկ տրամադրելը համատարած բնույթ էր կրում: Այս քաղաքականության մեջ ևս քրիստոնեից եկեղեցու ղեկավարությունը մտցրեց տարբերակում՝ լավագույն պայմաններով գումարը տրամադրվում էր քրիստոնյա տնտեսական գործիչներին: Եկեղեցական գործունեության այս ոլորտը կարևորվում էր այնքան, որ նրա քննարկումը Նիկեո տիեզերաժողովում դարձավ կարևորագույն հարցերից մեկը և տեղ գտավ տիեզերաժողովի որոշումներում, համաձայն որի Քրիստոնեից կառույցներին պարտադրվեց վարկը տրամադրել տարեկան ոչ ավելի քան 12% դրույքաչափով: Հաշվի առնելով, որ տիեզերաժողովը հրավիրված էր կայսրության մետրոպոլիտայի կողմից և ընդունված որոշումները մի զգալի չափով արդյունք էին արևելահռոմեական աշխարհիկ իշխանության շահերի, կարելի է եզրակացնել, թե որքան մեծ էր եկեղեցու տիրապետած դրամագլուխը, որ իշխանությունները այդպիսի համընդհանուր պարտադրական որոշում էին կայացրել 325 թ. Նիկեո տիեզերաժողովում¹: Քրիստոնեից քաղաքականության ճկունությունը երևում է նաև այն էպիզոդում, երբ արդեն հռոմեական էլիտա մուտք ունեցող քրիստոնյա բարձրաստիճան հոգևորականներին հաջողվեց համոզել Կոստանդին կայսերը, որ իր հաղթական ճակատամարտից առաջ տեսած տեսիլքում, որտեղ, ինչպես կայսրն էր համարում, նա տեսել էր արևավառ գրահներով Միհր աստծուն, նա տեսել է արևի լուսապսակով ճաճանչող Քրիստոսին:

¹ The Oxford Illustrated History of Christianity, Edited by John McManners, Oxford, New York, 1995, p. 39.

Հիշենք, որ քրիստոնեությունից տարանջատումը հուղարկականությունից նից ընթանում էր նոր ձևավորվող կրոնի շրջանակում ոչ հրեական ծագում ունեցող տարրի բացառիկ քանակական աճի հետևանքով: Նախորդող կրոնական կադապարի արագ օտարումը հարմարվողականության բացառիկ մեծ պոտենցիալ էր ստեղծում կրոնական համակարգի և նրա կառուցվածքային դրսևորումների համար: Հռոմեական կայսրության յուրաքանչյուր հատվածում գոյություն ունեցող իրավիճակին քրիստոնեության համապատասխանացման անկաշկանդ և արագ ընթացքը պայմանավորում էր երկրորդ դարից սկիզբ առած և քրիստոնեության տարածման խստագույնս նպաստող ավետարանումը (եվանգելիզացիան): Հիսուսին վերաբերող հնարավոր աղբյուրների (ավետարանների) տարածումն ու բազմապատկումը կտրուկ բարձրացնում էր քարոզչության արդյունավետությունը: Եվ թերևս տարածաշրջանային իրավիճակների ադապտացման հետևանք էր բազմաքանակ ավետարանական գրականության ի հայտ գալը, որը մի կողմից նպաստելով հետևորդների բազմության աճին, մյուս կողմից տարալուծում էր կրոնադավանաբանական ուսմունքի միատարրությունը և այլ կրոնական ուղղություններից առանձնացնող ուրվագիծը: Քրիստոնեության որպես փրկության կրոնի հասարակական համարման բարձրացման հարցում վճռորոշ դերակատարություն ունեցավ նաև II դարից սկիզբ առած վանական շարժումը: Այն սկիզբ առավ Եգիպտոսից և տարածվեց Մերձավոր Արևելքում, իսկ ավելի ուշ նաև ամբողջ կայսրությամբ մեկ: Չարի դեմ անհատական պայքարի աննկուն մարտիկները սեփական համոզմունքները ազատ արտահայտելու իրենց անսանձ բնավորությամբ և մարդկային հնարավորությունների սահմանները էքստատիկ նվիրման մեջ հաղթահարելու կամքով բարձր ժողովրդայնություն էին վայելում և նպաստում քրիստոնեության թափանցմանը հասարակության ամենախորին շերտերը. «քրիստոնյաները հավատում էին, որ կատարելության հասնելու հետևողական ձգտումը մոտեցնում էր վանականներին Քրիստոսին և Աստծուն՝ ապահովելով նրանց համար հաղթանակ վերջին դատաստանի օրը»¹:

Նշենք, որ այս ժամանակաշրջանի առանցքային խնդիրը, որը կրում էր բացառիկ դրամատիկական ընթացք հռոմեական տիեզերակալ կայսրության բաժանումն էր երկու մասերի՝ արևմտյան և արևելյան (բյուզանդական) կայսրությունների: Արևմտյան հռոմեական կայսրության մեջ քրիստոնեությունը մնաց իշխանության հետ հարաբերություններում վանականության կողմնորոշման կրողը, համաձայն որի քրիստոնեական եկեղեցին պետք է առանձնացնի մարդկային հոգիների վրա ունեցած իր իշ-

¹ Религиозные традиции мира, М., 1996, ст. 374.

խանությունը աշխարհիկ իշխանություններից, հետևաբար աշխարհիկ իշխանությունների թափանցումը ներեկեղեցական գործերի շրջանակ անհրաժեշտ էր բացառել: Թերևս այս կարծիքի գերակա լինելու ոչ սակավ կարևոր պատճառ էր նաև այն հանգամանքը, որ հռոմեական վերնախավը, որպես կիրառական իշխանության գլխավոր կրող, շատ երկար պահպանեց հավատարմությունը նախնյաց հեթանոսական աստվածներին: Այլ էր իրավիճակը արևելյան հատվածում, այստեղ քրիստոնեությունն արդեն երկրորդ դարի վերջից և III դարի ընթացքում նվաճել էր խիստ լուրջ դիրքեր, և փաստորեն IV դարի սկզբներին սերտաճել էր բարձրագույն իշխանության հետ՝ դառնալով նրա կարևորագույն հիմնասյունը: Այստեղ իշխանությունը ոչ միայն օտարված էր ներեկեղեցական խնդիրներից, այլև իր պարտքն էր համարում պայքարել հանուն սեփական շահերի պաշտպանության կայսրությունը ամբողջականացնող ամենամեծ սոցիալական ցանցի մեջ: Կայսրը այստեղ օժտված էր հոգևոր իշխանության որոշակի հատկանիշներով, նա իրավունք ուներ ձեռքերում բռնած պահել հաղորդության գավաթը, եկեղեցական լիթուրգիայի ժամանակ իրավունք ուներ քայլելու, ուներ կրոնական քարոզչության իրավունք և դեզմատիկայի շուրջ ծավալվող վեճերի ժամանակ կարող էր արտահայտել իր կարծիքը: Կայսրն ըստ ամենայնի կարող էր նպաստել այս կամ այն հոսքի գաղափարների քարոզչությանը, ինչպես և գումարել տիեզերաժողովներ հետամուտ կերպով մասնակցելով բոլոր քննարկումներին և իր կողմնակիցների թիմի հետ միասին վճռորոշ մասնակցություն ունենալով հանգանակի ձևակերպմանը, հաստատմանը, վերահաստատմանը: Կայսրը համակիրների խմբով վճռորոշ ազդեցություն էր ունենում ինչպես եկեղեցական (հոգևորականների վարքը, պարտականություններն ու իրավունքները սահմանող) օրենքների, այնպես և հավատավոր զանգվածին ուղղված օրենքների ձևավորման ժամանակ: Ներեկեղեցական խնդիրների քննարկման ժամանակ թե՛ բարձրագույն իշխանության կրողը, թե՛ աշխարհիկ էլիտայի շատ ներկայացուցիչներ իրավունք ունեին ուղղակի մասնակցություն, ինչը որպես երևույթ առ այսօր վառ կերպով դրսևորվում է արևելյան եկեղեցիների հոգևոր ղեկավարների ընտրությունների ժամանակ, ինչը չես ասի կաթոլիկ եկեղեցու մասին:

Ելնելով վերը նշվածից, գալիս ենք այն եզրակացության, որ հռոմեական կայսրության արևելյան հատվածի բարձր կայունությունը ապահովում էր նաև կրոնական և հոգևոր իշխանությունների սերտաճում, որը այս փուլում առավելություն էր տալիս արևելյան քրիստոնեական եկեղեցին արևմտյանի հետ մրցակցության մեջ: Բացի վերը բերվածը նշենք, որ IV դարի կեսերից կայսրության արևմտյան հատվածը ներքաշվեց տևական

ցնցումների ու վայրիվերումների մի հորձանուտի մեջ, որը պայմանավորված էր կայսրութեան հյուսիսային սահմանին հարակից տարածքներում ագրեսիվ բարբարոսական իշխանությունների ցեղային միավորումների, պետական գոյացությունների ի հայտ գալով: Վեստ գոթերի, օստ գոթերի, վանդալների իսկ ավելի ուշ նաև հոների արշավանքներն ու տեղաշարժերը հարյուրամյակներով թաղեցին Արևմտյան կայսրությունը անկախությունից՝ ճակատագրի մեջ: 410 թ. օստ գոթերի առաջնորդ Ալյարիխի կողմից Հռոմի գրավումը առաջ բերեց սուր քննադատություն քրիստոնյաների հասցեին. նրանք մեղադրվում էին պակաս հայրենասիրության և օտար նվաճողին չհակադրվելու քաղաքականության մեջ: Սակայն եկեղեցու հզորությունը այնքան մեծ էր, որ անգամ համընդհանուր պարսավանքի փորձերը ոչ մի ազդեցություն չունեցան նրա հեղինակության վրա: Արդեն V դ. կեսերին արևմտյան Հռոմեական կայսրության տարածքում քրիստոնեից եկեղեցու բարձրաստիճան սպասավորները դիտարկվում էին որպես բարձրագույն հասարակական էլիտայի ներկայացուցիչներ և իրավիճակի պատասխանատուներ: Վերը բերված խոսքերի վառ դրսևորումը կարելի է համարել եվրոպայի համար երկնահաս աղետ հիշեցնող հոների առաջնորդ Աթիլայի արշավանքի կասեցման վճռորոշ փուլում՝ Օուլեանի պաշտպանության ժամանակ եպիսկոպոս Անիանոսի խաղացած դերը. «Անիանոս, այդպիսին էր եպիսկոպոսի անունը, ով հայտնվեց Արլում որպես ներկայացուցիչ, դեսպան և (Օուլեանի է հավելումն իմն է) կառավարիչ»¹:

Ավելի ուշ՝ Օդոակրի իշխանության հաստատումը Հռոմում ճանապարհ հարթեց արևելյան Հռոմեական կայսրության կայսրերի համար սկսել արևմտյան կայսրության տարածքների և բուն Հռոմի ներառումը իրենց իշխանության տակ: Նշված գործընթացը անխուսափելիորեն պետք է առաջացներ հակադրություն, ավելի ուշ նաև թշնամանք արևելահռոմեական կայսրության կայսեր և Հռոմի պապի միջև: Փաստորեն պետականության կործանումը արևմուտքում (474 թ.) ազդություն գոթ Օդոակրը, որը բացարձակ իշխանություն էր հաստատել Հռոմում, հավաքեց և ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս Հռոմեական կայսերական իշխանության բոլոր խորհրդանիշները: Մեր խորին համոզմամբ բյուզանդական կայսեր և Հռոմի պապի միջև հակադրության հիմնական պատճառը կայանում էր նրանում, որ մոտ 5 դար տևած եկեղեցաշինությունը Հռոմեական կայսրության մեջ հանգեցրել էր ոչ միայն կայսրությունով մեկ կառույցների ձևավորմանը, որ ճշգրիտ համապատասխանության մեջ էին Հռոմեական տարածքային բաժանումների հետ, այլև աստիճանաբար ճշգրտորեն եկան

¹ Эдвард Хаттон, Атилла, М., 2005, ст. 82.

Հոռմեական միաբեկու հիերարխիայի ձևավորմանը, ինչն իր մեջ ներառում էր գյուղերը, ավանները, տարածքային կենտրոնները, դոմինիոնները և ավարտվում էր Հոռմի պատրիարքով (Պապ): Արևմտյան հատվածի քաղաքական, տնտեսական անկման գնալով խորացումը կոմպենսացվում էր քրիստոնեական կառույցների պահպանմամբ և նոր ձևավորվող բարբարոսական իշխանությունների ներսում քրիստոնեական քարոզչության հաջողություններով: Քաղաքական և կրոնական վերը բերված տարբեր խճանկարների գոյությունը պայմանավորում էր Հոռմի պապի և Բյուզանդիայի կայսեր միջև անլուծելի հակասությունների դաշտի առաջացումը: Նշենք, որ արևելյան քրիստոնեության գերակայությունը վաղ հատվածում խիստ ակնբախ է այն պատճառով, որ բոլոր չորս ընդունված տիեզերաժողովները տեղի են ունեցել Բյուզանդական կայսրության տարածքում և ընթացել են կայսեր պատրոնածի ներքո: Հոռմի պապը ներկայացված է եղել միշտ իր պատգամավորական խմբով և ընդգծված գերակատարություն տիեզերաժողովների ընթացքում չի ունեցել: Նշենք, որ պայմանականորեն ասած երկու կողմերն էլ պետք է անվերապահորեն ճանաչեին իրենց նվիրվածությունը Փրկչի եկեղեցու միասնականությունը, ինչը շատ դժվար էր անել ստեղծված անհամաչափությունների պայմաններում: Նշվածի ֆոնի վրա սկիզբ առան թեոլոգիական առումով միմյանցից զգալիորեն տարբերակվող զարգացումներ: Հոռմեական հատվածի համար քրիստոնեից ուսմունքի մեխը դարձավ Հիսուսի ինքնազոհաբերման պահը, որպես մարդոց մեղքերը գնելու ակտ, ինչից հետևեց լիթուրգիայի, եվխարիստիայի (հաղորդության) կուլմինացիոն և գերակա դառնալը: Փաստորեն Հիսուսի մարմնի պատառոտվելը, որպես խորհրդաբանական ակտ կապված էր խաչելության հետ: Աստիճանաբար հոռմեական եկեղեցում երկրորդայնացավ մկրտության արարողությունը, որը վաղ քրիստոնեություն մեջ դիտվում էր գերակա: Այսօր էլ կաթոլիկ եկեղեցին մկրտության արարողությունը փոխարինում է ջրցողանքով, ինչպես և տարիքային սահմանափակում է դնում «պայմանական» մկրտություն ընդունողների հարցում: Ի տարբերություն հոռմեական կողմնորոշման բյուզանդական թեոլոգիայի խորհուրդների մեջ գերակա է մկրտությունը, որը դիտվում է որպես Հիսուսի խաչելության (երբ երեխային դնում են ջրի մակերևույթին), մահվան (երբ նրան սուզում են ջրի մեջ) և հարության (երբ նրան դուրս են քաշում ջրից) խորհուրդ: Այստեղ գլխավորը ոչ թե Հիսուսի զոհաբերության և մահվան հատվածի վրա ծանրանալն է, այլ նրա կողմից մահվան հաղթահարման և մարդուն հավերժական կյանքի ճանապարհ շնորհելը: Այս տարբերակումը խիստ ցցուն կերպով երևում է նաև գլխավոր խորհրդանիշի վրա, հոռմեական խաչը հատված ուղղանկյուն եզրերով մահվան

գործիքի խորհրդանիշն է, մինչդեռ արևելյան քրիստոնեությունը հատուկ են ծաղկած խաչերը: Վերը նշված հարաբերակցությունը քրիստոնեից եկեղեցու պատմության մեջ խախտվեց իսլամական գործոնի ի հայտ գալով: Բյուզանդական կայսրությունը կորցրեց իր տարածքների մի ստվար հատվածը, իսկ արևմուտքում սկսեց ենթարկվել սլավոնների (սերբեր, բուլղարներ, ռուսներ) կործանարար արշավանքներին: Կայսրության ռազմատնտեսական պոտենցիալը անկում ապրեց, քանի որ դրանից անդառնալիորեն պոկվեցին Սիրիան, Պաղեստինը, Եգիպտոսը և ամբողջ Հյուսիսային Աֆրիկան մինչև Կարթագեն: Արաբները խլեցին միջերկրական ծովի կղզիները, որոնք համարյա բոլորը պատկանում էին Բյուզանդիային: Արաբները երկու անգամ գրոհով փորձեցին վերցնել Կոստանդնուպոլիսը, բայց չհաջողեցին: Բուլղարներն ու սերբերը Բյուզանդական կայսրությանից խլեցին Բալկանյան թերակղզու Հյուսիսային հատվածը և բնակվեցին այնտեղ: Ստացած այս ցավոտ կորուստների ֆոնի վրա արևմուտքում սկսում էր վերհանել նոր քրիստոնեական կայսրությունը: Իսկ քրիստոնեից եկեղեցին արևմուտքում 742 թ. սկսեց կարգավորել գոյություն ունեցող կառույցները՝ հաստատելով օրենքներ, որոնք հոգևորականների համար պետք է լինեին համընդհանուր: Ժողովը նախագահում էր քրիստոնեության պատմության ամենավերջալ և հաջողակ քարոզիչներից մեկը՝ Բոնիֆացիոսը, որին հաջողվել էր տարածել քրիստոնեությունը Հյուսիսային Գերմանիայում և սկանդինավյան երկրներում: Համաժողովը հրամայեց եկեղեցականներին «ձեռնպահ մնալ ճակատամարտերից, պնդելով, որ եկեղեցականները պետք է սիրուհիներ պահելուց հրաժարվեն, ինչպես և արգելեց մոզական երգեցողությունը և եկեղեցիներում կենդանական զոհեր մատուցելը»¹: Կրոնական խնդիրներում խիստ բծախնդիր և գործուն մասնակցություն ունեցող Պրպին Կարճահասակի իշխանությունը հաջորդեց Կառլոս Մեծի աշխարհակալական կայսրությունը, որը որպես մրցակից ճանաչում էր Բյուզանդիան, քանի որ Եվրոպայում չկային նրան մարտահրավեր նետողներ: Նշենք, որ Կառլոս Մեծի գործուն իշխանության ազդեցությունը արևմտյան քրիստոնեության վրա եղել է խիստ մեծ և իր հիմքում հետագա եկեղեցական բազում դրական տեղաշարժեր պայմանավորող: Նա իր ողջ իշխանության հզորությամբ պարտադրեց Բոնիֆացիոսի հեղինակած մոտեցումների իրականացումը եկեղեցու ներսում: Նրա վարած ինտենսիվ քաղաքականությունը միտված էր քրիստոնեական եկեղեցու կենտրոնաձիգ հիերարխիայի ուժեղացմանը և Հռոմի՝ որպես արևմտյան քրիստոնեության միացյալ կենտրոնի դերակատարության բարձրացմանը: Ընդու-

¹ Религиозные традиции мира, М., 1996, ст. 382.

նելով աշխարհիկ իշխանության միապետի թագի հետ միասին նաև կարգի-նալի վեղարը, նա իրականացրեց կտրուկ փոփոխություններ հրամայելով քանդել բոլոր եկեղեցիների խորանները, որոնց մեջ չկային սուրբ մասունքներ: Բոլոր երդումները իրական էին, երբ տրված էին Սուրբ մասունքների առաջ: Նա հռչակեց արգելք նոր սրբերի կանոնիզացման գործընթացում: Այս ամենը կախման մեջ էր դնում հոգևորականների բազմությունը Հռոմից: Կառլոս Մեծը առանձնակի ուշադրություն էր հատկացնում նաև կրթությանը՝ լինելով եկեղեցական կրթություն անցած հոր որդի և եկեղեցում կրթություն ստացած մարդ, նա հաստատեց կրթական համակարգ և պարտադրեց իր իշխանության ներքո գտնվող բոլոր եպիսկոպոսներին և վանական հաստատություններին բացել դպրոցներ, որտեղ հոգևորականների ուսուցման ծրագրում առանձնակի ուշադրություն պետք է դարձվեր մաթեմատիկական գիտելիքներին, լատիներենի խորացված իմացությունը և երգեցողությունը: Վերը նշված զարգացումների տրամաբանական ավարտը մեր խորին համոզմամբ Կառլոս Մեծի կայսերական թագով թագադրումն էր, որը տեղի ունեցավ 800 թ. դեկտեմբերի 25-ին Հիսուսի ծննդյան տոնական պատարագի ժամանակ: Սակայն հետագա ուսումնասիրողները այս իրադարձությունը բացատրում են Կառլոս Մեծի ուղղակի ձգտմամբ և կայսերական թագ կրելու թախանձագին ցանկությունը՝ «...Ֆրանկական արքան միևնույն ժամանակ հանդիսանում էր այդ ներկայացման հեղինակը և ռեժիսորը»¹: Ինչպես նաև մեծ տարածում ունի այն կարծիքը, որ «...նոր որակով կրկնվում էր Կառլոս Մեծի հոր՝ Պիպին կարճահասակի փորձը»: Այնտեղ սատարելն էր պապին և արքայական տիտղոսը, այստեղ՝ պապի փրկությունը և կայսերական դիադեմը: Մեծ հարգանքով վերաբերվելով խնդրո առարկայով զբաղված մասնագետներին՝ նշենք, որ Կառլոս Մեծի թագադրման կայսերական ակտը նախորդող կարևորագույն զարգացումների արխիտեկտոնիկայի բնական վերջավորումն էր: Միասնական օրգանիզմի վերածվող Հռոմեական եկեղեցին արևելյան քրիստոնեից օրթոդոքս եկեղեցուն լիարժեք հակալիք դառնալու համար՝ կարիքն ուներ իր ստրուկտուրալ ամբողջականության թիկունքում կանգնած կայսերական գազաթի: Ամենայն հավանականությամբ եկեղեցին կատարված ակտի մեջ զգալիորեն ավելի շատ էր շահագրգռված, քան ինքը Կառլոս Մեծը, որը հետագայում չէր թաքցրել իր դժգոհությունը տեղի ունեցածի կապակցությամբ: Չմոռանանք նշել նաև, որ Հռոմ քաղաքի էլիտան ևս տեսնում էր այդ իրադարձության մեջ այն ճանապարհի սկիզբը, որը հետագայում պետք է բերեր «տիեզերակալ Հռոմի վերա-

¹ Анатолий Левандовский, Карл Великий, М., 1999, ст. 69.

ծնունդին»։ Հռոմեական եկեղեցու և արևմտյան աշխարհիկ իշխանութ-
յունների միջև փոխադարձ ձգողականությունը և միմյանց լրացնելու ինս-
տինկտը այնքան էր մեծ, որ Կառլոս Մեծի մահվանից հետո էլ հարյուրամ-
յակներ շարունակ պահպանվեց սրբազան հռոմեական կայսրություն ան-
վան, որոշ դարերի ընթացքում անգամ սեփական սահմանների ուրվագիծը
չիմացող կրոնաաշխարհիկ իշխանության գոյությունը։ Կարոլինգների
կայսրությունը դարձավ այն քաղաքական հակադիմացություն, որը եկեղեցու վերը
նշված կրոնադավանաբանական հակադրությունների դաշտը բերեց
արևելքի քրիստոնեության հետ վերջնական խզման։ Թերևս դասագրքա-
յին ճշմարտություն է դարձել այն հանգամանքը, որ մեծ սխիզմը (պառակ-
տումը) տեղ է գտել 1054 թ., սակայն քրիստոնեից աշխարհի երկու հատ-
վածների միջև փեղեքումը դե ֆակտո տեղի է ունեցել նշված ժամանակա-
հատվածում։ Խնդրո առարկան Նիկեո հանգանակն էր, որի դրույթներից
մեկի համաձայն Սուրբ Հոգին ճառագում էր Հայր Աստծուց։ Համայն
քրիստոնեից աշխարհի համար Նիկեո հավատո հանգանակը ևս մեկ անգամ
հաստատվել էր 381 թ. Կոստանդնուպոլսի ժողովում։ Դերևս V դ. բյուզան-
դական կայսրության կողմից հովանավորվող արիոսական քարոզիչների
դեմ պայքարի արդյունքում հռոմեական եկեղեցին հավատո հանգանակի
մեջ ավելացրեց Ֆիլիոքվե է «նաև որդուց» բառը, քանի որ արիոսականնե-
րը համարում էին, որ Հիսուս Քրիստոսը հավասար չէ Հորը, որ նա ունի
հրեշտակային էություն, և որ նրանով է Հայրը իրականացրել արարչագոր-
ծությունը։ Այս փոփոխությունը իրականացնելու համար հռոմեական ե-
կեղեցին պայմանավորեց, որ վեստ գոթերը քրիստոնեությունը ընդունում
են միայն վերը նշված հանգանակային փոփոխությամբ։ Ձևակերպման
լրացման որպես պատճառ վեստ գոթերը բերեցին ժողովրդական զանգ-
վածների համար հավատո հանգանակի առավել հասկանալի լինելու հար-
ցը։ 787 թ. արդեն ռազմաքաղաքական լուրջ կորուստներ կրած Բյուզան-
դական կայսրությունը պատրիարք Թորոսիոսի նախաձեռնությամբ նոր
տիեզերաժողով գումարեց Նիկեայում, որը կոչվեց Նիկեո երկրորդ տիեզե-
րաժողով։ Այս ժողովին հրավիրված էին 307 եպիսկոպոս, որոնց թվում և
Հռոմի պապի ներկայացուցիչները։ Սակայն նրանց թվում սակավ էին
Փրանկական կայսեր ներկայացուցիչները, ինչը պատրվակ դարձավ չճա-
նաչելու Նիկեո երկրորդ տիեզերաժողովի որոշումները, չնայած այն հան-
գամանքին, որ այդ որոշումները ճանաչեց անգամ ինքը պապը՝ Ադրիան I,
ով հրապարակավ փաստեց քրիստոնեից Սուրբ եկեղեցու միասնականութ-
յան վերականգնման մասին։ Ֆրանկական կայսեր Կառլոս Մեծի պահան-
ջով և անձնական վարձատրությամբ հավաքվեցին տասնյակ հոգևոր գոր-
ծիչներ (69), ովքեր ուսումնասիրության տակ վերցրին Նիկեո հանգանակը

և վերջին հաշվով 791 թ. ճանաչեցին այն՝ Աստվածաշնչին չհամապատասխանող: Չնայած հաջորդ Հռոմի պապը Լևոն III, սկանդալային պատմութ-
յունների արդյունքում պահպանեց պապական աթոռը միայն Կառլոս Մե-
ծի սատարման և ուղղակի ճնշումների արդյունքում, միևնույնն է Նիկեո
հանգանակի հերքման հարցում նա մնաց իր նախորդի դիրքերում: Անա-
չառությունը պահպանելու համար նշենք, որ Նիկեո հանգանակում Սուրբ
Հոգու Հայր Աստծուց ճառագելու դրույթը վերցված է Հովհաննու Ավե-
տարանի 15:26, որտեղ ուղղակի շարադրված է հետևյալը. «...քայց երբ դա
Մխիթարիչը, որին ես ձեզ կուղարկեմ Հորից, ձյմարտության Հոգին, որ
ելնում է Հորից, նա կվկայի իմ մասին...»: Ֆիլիոքվե բառի վերադարձը
տեքստ պայմանավորված էր Մոնտե-Օլիվո արքայապետության ներկայացու-
ցիչների կողմից, ներկայացված բողոքով Հռոմի պապին, որն էլ գործը ու-
ղարկեց Կառլոս Մեծին: Վերջինս հանձնարարեց իր խորհրդական եպիսկո-
պոս Ալկուինին դիտարկել հարցը, որից հետո ճանաչվեց Նիկեո հանգանա-
կի անհամապատասխանությունը Սուրբ Գրքին և չնայած Լևոն III կատա-
րեց մի վերջին անհույս դիմադրության քայլ «... չօգնեց անգամ այն, որ
պապը հրամայեց քանդակել Նիկեո - Կոստանդինոպոլսյան հանգանակը
արձաթե տախտակների վրա, որոնք ցուցադրված էին Սուրբ Առաքյալների
տաճարում»: Կայսեր համառությունը արագ պտուղներ տվեց: Նրա հա-
վատո հանգանակը Ֆիլիոքվե բառով տարածվեց ամբողջ արևմտյան Եվրո-
պայով և Լևոն III հաջորդած պապերը ընդունեցին այն որպես դոգմա¹:

Քրիստոնեից շարժման մասին խոսելիս հարկ է նշել, որ այս կրոնի ա-
մենագորեղ կողմերից մեկը միսիոներական շարժումն է, որի լիցքը թվում է
անսպառ, չնայած հազար ու մեկ վայրիվերումներին: Նշվածի վառ ապա-
ցույցն է այն հանգամանքը, որ արևմտյան Հռոմեական կայսրության
անկման պայմաններում քրիստոնեից նվիրյալների քարոզչությունը V-VIII
դդ. ընթացքում տարածեց քրիստոնեությունը վեստ գոթերի, Ֆրանկների,
լանգոբարդների, նորմանների և սկանդինավյան ժողովուրդների մեջ:
Նույնը կարելի է ասել քրիստոնեից արևելյան աշխարհի մասին: Այստեղ
ծանրագույն մաքառման ժամանակներում VII-VIII դդ. իսլամի հետ առճա-
կատման փորձության ընթացքում և դրանից հետո միսիոներական ճնշու-
մը հանգեցրեց սերբերի, բուլղարների և կարևորագույն Մեծ Ռուսիայի
քրիստոնեությանը: Իհարկե նշենք, որ քրիստոնեից երկու խոշորագույն ե-
կեղեցիների քարոզչությունը ևս ընթանում է մրցակցության դաշտում:
Սերբերի և բուլղարների մոտ քարոզչական առաքելությամբ հայտնվել էր
նաև Հռոմի պապի միսիոնները. Մորավիայի տարածքում (արդի Չեխիա)

¹ Анатолий Левандовский, Карл Великий, М., 1999, ст. 107

գործում էին գերմանական արքաների էմիսարները, սակայն բոլոր վերը նշված դեպքերում, ինչպես և Ռուսաստանում հաղթանակ տարած Բյուզանդական օրթոդոքս եկեղեցու քարոզիչները: IX դ. կեսերին Բուլղարիայի արքա Բորիսը մկրտվեց և ընդունեց քրիստոնեություն, դրան հաջորդեց Սերբիան և վերջապես X դ. Բյուզանդական քրիստոնեությունը ընդունեց Ռուսիան: Այս հռոմեական եկեղեցու հանդեպ կոնտրաստային առավելությունը պայմանավորված էր նրանով, որ Կոստանդնուպոլսի Փոթ պատրիարքի հանձնարարականով վերը նշված երկրներ մեկնող քարոզչախմբերը իրենց հետ տանում էին նշված տարածքները բնակեցնող ժողովուրդների լեզվով թարգմանած Աստվածաշնչյան տեքստերը: Միևնույն ժամանակ նշված ժողովուրդներին հանձնելով միևնույն առանցքային հիմքի վրա ստեղծված սլավոնական այբուբենները, որոնք իհարկե ուժեղացնում էին տվյալ ժողովուրդների հակումը ուղղափառ քրիստոնեության հանդեպ: Տվյալ ժողովուրդների մեջ համեմատությունը բյուզանդացիների օգտին էր նաև այն պատճառով, որ հռոմեական եկեղեցին ինչպես ողջ ծիսակարգը, այնպես էլ Աստվածաշնչյան տեքստերը ներկայացվում էին միայն լատիներենով, ինչը ոչ միայն ուներ իր ծանր հաղթահարելի բարդությունները, այլև խորթ էր տվյալ ժողովուրդի համար: Հակասությունները երկու խոշորագույն եկեղեցիների միջև վերջիվերջո հանգեցրեցին մեծ սխիզմի, որի դրդապատճառը եղավ նորմանական զինուժի կողմից հյուսիսային Իտալիայում բյուզանդական դոմինիոնի նվաճումը: Ելնելով այս փաստից Հռոմի պապը պահանջեց, որ գրաված երկրի հավատացյալները անցնեն իր ենթակայության տակ, սակայն այս հարցում, ինչպես և կարելի էր ենթադրել, հանդիպեց Պոլսո պատրիարք Միքայել Կերուլարիոսի դիմադրությունը: 1054 թ. Հռոմի պապի լեգատները, իր խստությունները աչքի ընկնող կարգիչնալ Ումբերտի գլխավորությամբ, մեկնեցին Կոստանդնուպոլս և այստեղ արհամարհական ընդունելության արժանացան, որից հետո կարգիչնալ Ումբերտը պատվիրակության գլուխ անցած մտավ Պոլսո Այսոֆիայի տաճարը և այնտեղ կարդաց անաֆեման՝ վերաբերվող Միքայել Կերուլարիոսի քրիստոնեից եկեղեցուց վտարման մասին, ինչին ի պատասխան պատրիարքը գումարեց ժողով և հեռացրեց քրիստոնեից եկեղեցուց պատվիրակության բոլոր անդամներին: Այս փեղեքումը դե յուրե վերանայվել է միայն 1965 թ. Վատիկանի երկրորդ տիեզերաժողովի փակումից քիչ առաջ: Նշենք, որ Հռոմի պապը փորձում էր պարտադրել հռոմեական նվիրապետական կարգը (կուսակրոնություն), հաստատել եվրոպայի գերակա դերը մկրտության հանդեպ և վերջապես հնարավորություն ունենալ դե յուրե ներազդելու Պոլսո պատրիարքի ընտրությունների վրա:

Չնայած այս պառակտիչ ակտի կայացմանը այնուամենայնիվ քրիստոնեից աշխարհը աներևույթ թելերով պահպանում է իր ամբողջականությունը և չնայած կրոնաքաղաքական և դավանաբանական տարամետ ձգտումներին, փոխադարձ մեղադրանքներին և ատելությունը տազնապի պահին, միևնույնն է, զգալի էր փոխօգնություն ձգտումը: Այսպիսի մի յուրօրինակ փորձություն էր Բյուզանդական կայսրության և Համայն քրիստոնեության համար թուրք սելջուկների մուտքը և կայացումը արաբական խալիֆայության իրաքյան և փոքրասիական հատվածում: Արալյան ծովի մերձակայքից Խորասանի տարածքներով դեպի խալիֆայության նշված հատվածները հոսող այս քոչվոր բազմությունը հասավ գերակայության խալիֆայության ներսում՝ կոտրելով Աբասյան հարստության շիաական պատկանելիությունը՝ խալիֆայությունով մեկ հաստատելով իրենց իշխանությունը, և սուլթան Ալպ Առասլանի գլխավորությամբ թուրքերը 1071-3 թ.թ. կատարած արշավանքի արդյունքում տիրացան Երուսաղեմին և բնակվեցին հարակից տարածքներում: Սելջուկ թուրքերի մուտքով արևելյան քրիստոնեության քաղաքական խնդիրները կտրուկ բարդացան, պարզ դարձավ, որ համագոյակցությունը այս բարբարոսական վաղնջական հոգեբանություն կրող անձանց բազմության հետ համարյա անհնարին է: Համաքրիստոնեական ուխտագնացության գլխավոր սրբավայրը վերածվեց թալանի, բռնությունների և առօրեական ապօրինականության վայրի: Թուրքերը թալանում էին ուխտավորներին լավ իմանալով, որ վերջիններս պետք է իրենց հետ ունենային միջոցներ ուխտագնացությունը իրականացնելու համար: Տասնամյակներ շարունակ թե՛ բյուզանդական կայսեր, թե՛ Հռոմի պապի գրասենյակում կուտակվում էին պիլիգրիմների բողոքները, որոնք բացահայտում էին մղձավանջային իրավիճակը, որն առօրյա էր Երուսաղեմի և հարակից տարածքների համար: Ստեղծված արյունային մղձավանջը պահանջում էր լուծում և որպես քրիստոնեից աշխարհի բարձրագույն ներկայացուցիչներ իհարկե իրավիճակի հանգուցալուծմանը պետք է միջամտեին քրիստոնեից դաշտի գլխավոր գերակատարները՝ Հռոմի պապ Ուրբան II ու Բյուզանդիո կայսրը Ալեքսյ I Կոմնինը: Նշենք, որ շուրջ քսան տարիների ընթացքում պարբերաբար տեղ հասած լուրերից ձևավորվել էր հասարակական կարծիք, որ ուխտագնացության մեկնելը խաղ էր մահվան հետ: Այս ընդհանուր հասարակական կարծիքը կարիքն ուներ ընդամենը մի կայծի, որը բռնկվեց Հռոմի պապ Ուրբան II կոչով՝ Տիրոջ գերեզմանի փրկությունը ապահովել գնեքի ուժով՝ այդ աստվածահաճո գործի պատասխանատվությունը ղնելով եվրոպական միապետների վրա: Ելույթը տեղի ունեցավ Կլեմմոնի ժողովի ավարտից հետո, երբ Լեպիոլում (Փրանսիա) 1095 թ. նոյեմբերի 27-ին

Ուրբան II նշեց. «Տխուր լուրեր եկան Երուսաղեմի շուրջ գտնվող հողերից և Կոստանդնուպոլսից»¹: Մեկը մյուսին հաջորդեցին հինգ խոշոր խաչակրաց արշավանքներ, այսօր հեղինակներից շատերը, որոնք ուսումնասիրում են այս բազմաբարդ հասարակական անցքերը տարամետ պատճառներ են բերում, որոնցով փորձում են բացատրել արշավանքները: Կարծիքների գրումն այս առումով իր մեջ ներառում է հարազատ Եվրոպան պատերազմներից գերծ պահելուց և պատերազմական պոտենցիալը արևելյան ուղղությամբ դուրս բերելուց սկսած մինչև արշավանքները Բյուզանդական կայսրության թուլացմանը միտված գործողություններ հայտարարելը: Իրականում նշենք, որ խաչակրաց արշավանքները ծրագրված էին և իրականացվում էին երեք ուղղություններով՝ մի կողմից պետք է ազատագրեին բուն Եվրոպայի արևմտյան բաղադրիչը հանդիսացող Իսպանիան սարակինոսներից, մավրերից ու բերբերներից, մյուս կողմից խաչակիրները պետք է նվաճեին մերձբալթյան ափերը (գործ որի ողջ ծանրությունը ընկավ Տևտոնյան և Լիվոնյան ասպետական օրդենների վրա), որոնք դեռևս բնակեցված էին տակավին հեթանոսական հավատալիքներով ապրող ժողովուրդներով, և խաչակրաց արշավանքի երրորդ կողմի թիրախը Երուսաղեմում և նրա շուրջ քրիստոնեական թագավորություն ստեղծելն էր, որը ազատ հնարավորություն կընձեռեր քրիստոնեից ուխտավորներին այցելել Տիրոջ գերեզման: Փաստենք, որ մեր խորին համոզմամբ այդ ուխտավորները և ծախսատար կամպանիաների հիմքում գլխավոր շարժառիթը կրոնականն էր, հակառակ պարագայում անբացատրելի են համակարգական նշանակություն ունեցող միջոցառումները, որոնք ոչ միայն իրենց ազդեցությունն էին ունենում մերձավոր արևելյան տարածաշրջանում, այլև խորը հակադարձ փոփոխություններ բերեցին «հին մայրցամաքի»: Իրարահաջորդ խաչակրաց արշավանքները հանգեցրին Երուսաղեմի քրիստոնեից թագավորության ստեղծմանը, ոչնչացմանը, Երուսաղեմի հանձնմանն ու նորից նվաճմանը, սակայն վերջին հաշվով ի օգուտ քրիստոնեություն տեկտոնիկ փոփոխություններ չառաջացրեցին: Իհարկե արևելյան և արևմտյան քրիստոնեությունների միջև նոր թշնամանքի ալիք սերմանվեց այն բանից հետո, երբ Վենետիկյան վերնախավի կողմից ուղղորդված չորրորդ խաչակրաց արշավանքը ավարտվեց ընդամենը Կոստանդնուպոլսի գրավմամբ և թալանով 1204 թ.: Նշենք, որ այս թալանչիական արշավի հետևանքները եղան ծանրագույն և թերևս անսպասելի եվրոպական տերությունների ու Հռոմի պապի համար: Բյուզանդական կայսրությունն նվաճողական իսլամի հետ շփման արևելյան սահմանագիծը թուլացավ,

¹ Роллин Армур, Ислам и христианство, М., 2004, ст. 110.

զրկվեց ղեմադրունակութունից և դարձավ օսմանյան թուրքերի հեշտ նվաճման թիրախ: Իհարկե այն բանից հետո, երբ օսմանյան բանակները կգրավեն Բալկանյան թերակղզին, կջախջախեն բուլղարական և սերբական քրիստոնեից տերութունները, կգրավեն Կոստանդնուպոլիսը և Վիեննան տասնամյակներով կպահեն պաշարման մեջ, եվրոպացիները կհասկանան, թե ինչպիսի երկնահաս աղետ բերեցին իրենց գլխին, խորտակելով Բյուզանդական հզորութունը: Սակայն 1204 թ. նրանք դեռևս հիացած էին Կոստանդնուպոլիսից թալանված և եվրոպա բերված մասունքներով ու հարստութուններով, որոնք ավազակային ու նենգ հարձակման արդյունք էին: Փաստենք, որ հինգ խոշոր խաչակրաց արշավանքների արդյունքը մեծ չէր, վերջին հաշվով մոտ հարյուր տարվա Երուսաղեմի քրիստոնեից թագավորության ստեղծում, մերձափնյա սիրիական նեղլիկ հատվածի պահպանում և ծանրագույն հետևանքներ 1187 թ. Երուսաղեմի սալլահեղինյան նվաճումից հետո, բոլոր խաչակրաց ամրութունների և իշխանության հետքերի ոչնչացում մինչև 1291 թ., ինչպես և ծանրագույն հետևանքներ տեղի քրիստոնեից պետութունների համար: Նշենք, որ իսլամի և քրիստոնեության միջև փոխադարձ դաժանությամբ սոսկալի ալիք բարձրացավ այն բանից հետո, երբ իսլամական զորքը դաժան հաշվեհարդար տեսավ առաջին անկանոն զորամիավորումների հետ, որոնք տեղ էին հասել մերձավոր արևելք և դրան հաջորդած Երուսաղեմի գրավման ժամանակ խաչակիրների կողմից դրսևորված պատասխան դաժանության հետևանքով (Երուսաղեմում անխնա ոչնչացվեցին այնտեղ բնակվող իսլամադավանները և հրեաները): Փաստենք, որ հինգ խաչակրաց խոշոր արշավանքներին հաջորդել են ևս մի շարք արշավանքներ, որոնց ազդեցությունը մերձավոր արևելյան տարածաշրջանում ըստ էության ոչինչ էր: 1228 թ. Գրիգոր VII պապի և սրբազան հռոմեական կայսրության կր կայսր Ֆրիդրիխի միջև ծագած սուր կոնֆլիկտը վերջին հաշվով ավարտվեց Գրիգոր VII –ի հաղթանակով, որին հաջողվեց ստիպել Ֆրիդրիխին գլխավորել VI խաչակրաց արշավանքը: Բանակի սիրիական ափը իջնելուն պես Դամասկոսի սուլթան Ալմուզան Իսան քանդեց քաղաքի պարիսպները և հեռացավ իր հետ տանելով ողջ իսլամական բնակչությունը և համարելով, որ քաղաքն այլևս որևէ ստրատեգիական դերակատարություն չունի: Պայմանավորվածութունների գալով Եգիպտոսի սուլթան Ալ Քամիլի հետ, ով թշնամական հարաբերությունների մեջ էր Դամասկոսի սուլթանի հետ Ֆրիդրիխը վերցրեց Երուսաղեմը՝ ստորագրելով պայմանագիր Ալ Քամիլի հետ, որ «...կնքվեց զինադադարի պայմանագիր տասը տարով: Քրիստոնյաներին վերադարձվում էին Երուսաղեմը, Բեթղեհեմը և Նազարեթը, սակայն Ֆրիդրիխը պարտավորվեց չվերականգնել Երուսաղեմի պատերը:

Հրեաները պետք է թողնեին քաղաքը, բայց իսլամադավաններին էր մնում խարամը...»¹:

Պայմանականորեն ասած սա Երուսաղեմի վերջին գրավումն էր քրիստոնյաների կողմից և մի վերջին անգամ քրիստոնեից տարրի բնակվումը Երուսաղեմում «Քաղաքը մնաց քրիստոնյաների ձեռքում մինչև 1244 թ., երբ այն գրավվեց և ոչնչացվեց իսրայելի թուրքերի բանակի կողմից, ովքեր փրկվել էին իրենց միջինասիական տարածքները կատարված մոնղոլական արշավանքից»²:

Ընդհանրացնելով երկու ցիվիլիզացիաների բախման այս պատմական հատվածը նշենք, որ այն ոչ միայն առաջացրեց չմարող թշնամանք և ազդեցիկ դիրքորոշում միմյանց հանդեպ կողմերի միջև, այլև սկիզբ դրեց միմյանց ավելի խոր ուսումնասիրելու և ճանաչելու գործընթացին: Իսլամը ծանոթացավ արևմտյան քրիստոնեից բանականների հատկական գինավառությանը (նոր տեսակի թաղիքե գրահներ, ասպետական շերտազրահներ և այլն), մարտավարությանը և ռազմավարությանը (Ֆորտիֆիկացիոն շինարարություն, պաշտպանական ամրոցային բնագծերի ստեղծում, մարտի ժամանակ ծանրագին հեծելակի կիրառում): Քրիստոնյաները իրենց համար բացահայտեցին արևելքը իր գիտություն, գեղագիտական ընկալումներով և ուղղակի ծանոթացան իսլամական ջիհադին (ղազավաթ), որպես կրոնական գիտակցության գաղափարաբանական ուղղորդում՝ միտված հասարակության ողջ պոտենցիալի կենտրոնացմանը և ուղղորդմանը դեպի ռազմական նպատակների իրականացում:

Նշենք, որ խաչակրաց անհաջողությունների հիմքում ընկած էին ոչ միայն կոմունիկացիաների աներևակայելի ձգվածությունը, որը օպերատիվ արձագանքման որևէ հնարավորություն չէր տալիս, այլ նաև Հռոմի պապի կողմից գործող բանականների վրայից վերահսկողությունը կորցնելը: Ինչի հետևանքով, քրիստոնեից զինված զանգվածը շատ դեպքերում գլխավորում էին ավագակաբարո և համակարգված գործողություններին դեմ, միայն սեփական շահերը որոնող անհատներ: Նշենք, որ արշավանքի նպատակային խնդիրների լուծման մեջ Եվրոպան միասնական չէր և անգամ կարող էր որոշ գործիչների մոտ ի հայտ գալ հռոմեական եկեղեցում հակադիր կողմնորոշում: Փաստենք, որ արևմտյան քրիստոնեության միակ իրական նվաճումը խաչակրաց արշավանքների արդյունքում միջերկրածովյան կղզիների գրավումն էր (Սիցիլիա, Սարդինիա, Էլբա, Կրետե, Կիպրոս): Ստրատեգիական կարևորագույն նշանակություն ունեցող այս կղզի-

¹ Karen Armstrong, Jerusalem: one city three faiths, New York, 1996, p. 302.

² Роллин Армур, Ислам и христианство, М., 2004, ст. 169.

ների ճնշող մեծամասնությունը արևմուտքին հաջողվեց պահպանել ամեն գնով, անգամ օսմանյան թուրքական կայսերապետության փառքի և հզորությունների գազաթնակետում գտնվելու շրջանում: Վերը բերված գործընթացներին Ձուգահեռ եվրոպայում ընթանում էր նոր այսպես կոչված, նախավերածննդյան ժամանակաշրջան, որը վերջին հաշվով իրենով պետք է պայմանավորեր նոր որակական հատկանիշներով հասարակության ծնունդ: Որքան էլ զարմանալի չհնչի՝ առաջին կայծը և յուրօրինակ սկիզբը այս գործընթացի դարձավ Իսպանիայում քրիստոնյաների կողմից Տոլեդոյի (նախկին վեստ գոթական պետության մայրաքաղաքի) վերանվաճումը: Այստեղ քրիստոնյաները հայտնաբերեցին հարուստ գրադարաններ, որոնց պահուստներում հայտնաբերվեցին խոշորագույն հույն փիլիսոփաների, հատկապես՝ Արիստոտելի աշխատությունները արաբերենով: Քանի որ Իսպանիան որպես իսլամի դեմ պայքարի գլխավոր ուղղություններից մեկը գտնվում էր ուշադրության կենտրոնում և Տոլեդոն նվաճող բանակը ինտերնացիոնալ էր, հայտնաբերված իմաստությունների գանձերի հանդեպ ափիտաժը բերեց նրան, որ Տոլեդո եկան բոլոր եվրոպական երկրներից հոգևոր-գիտական գործիչներ և հույն փիլիսոփաների աշխատությունները արագ թարգմանվեցին և դարձան գաղափարական զարգացման օրակարգային խնդիրներից մեկը, որի ներազդեցությունները փոխվեց նաև մարդ Աստված հարաբերությունների ընկալումը: Արիստոտելյան գաղափարները ծնեցին նոր հարցեր, որոնք քրիստոնեից կաթոլիկ եկեղեցու որոշ ճշմարտություններ դնում էին հարցականի տակ: Այս ծագած հակասությունները առաջացրեցին արիստոտելյան փիլիսոփայության հանդեպ եկեղեցու բարձրաստիճան հոգևորականության թշնամական վերաբերմունքը: Հակադրություն, որը իր բացառիկ աշխատանքի միջոցով կարողացավ հաղթահարել թովմա Աքվինացին: Նշենք, որ արիստոտելյան փիլիսոփայության մեկնաբանության մեջ իր «Summa Theologica» աշխատության մեջ նա, փաստորեն, վերանայում է հարյուրամյակներ եվրոպայում գերիշխած Օգոստինոս Երանելու մոտեցումը մարդ - Աստված հարաբերությունների: Վերջինս համարում էր, որ մարդն իր կամքով և բանականությամբ կարող է բարին գործել միայն Աստուծո ողորմածությամբ: Ծշմարտությանը ևս մարդկային բանականությունը կարող է հասու լինել միայն Աստուծո ողորմածությամբ, իսկ «մաքուր մարդկային կողմը»՝ մարմինը, զգացմունքները և գիտակցությունը լավագույն դեպքում շարժիչ ուժ են, այլ ոչ թե բարու և ճշմարտության աղբյուր, իսկ վատագույն դեպքում՝ արգելապատնեջ են այդ արժեքներին հասնելու ճանապարհին»¹: Թովմա Աքվինացին, ի

¹ Религиозные традиции мира, М., 1996, ст. 387

Հակադրությունն վերը նշվածի, որի հիմքում հոգևորի և մարմնավորի կոչու հակադրությունն էր, առաջ քաշեց այն գաղափարը, որ այդ սկիզբները փոխկապակցված են միմյանց հետ և որ գիտելիքը ստեղծվում է ոչ թե Աստծո հայտնության արդյունքում, այլ զգայական փորձից, որին հաջորդում են դատողությունները, որոնք հենված են մարդկային բանականության վրա: Այս ճանապարհով է անցնում մարդկային բանականությունը բարձրագույն ճշմարտությունների հասնելու համար: Մարդ - Աստված հարաբերություններում այս արմատական ընկալման փոփոխությունը բացեց լայնածավալ հորիզոններ ոչ միայն կրոնական ընկալումների ոլորտում, այլև համընդհանուր ձգտում հանդես գալու գիտական նվաճումները: Այս էական հասարակական գործընթացի արդյունքում ի հայտ եկան եվրոպական ամենաառաջին համալսարանները, սկիզբ դրվեց քննախույզ մտքի ազատ կողմնորոշմանը և նոր սոցիալ տնտեսական համակարգի ձևավորման սաղմերին:

Փաստենք, որ Եվրոպա մայրցամաքի համար արևմտյան քրիստոնեությունը յուրօրինակ այլընտրանք հանդիսացող կրոնական գործը շարժումներ միջնադարի այս հատվածում դեռևս չկան, բացառությամբ բողոքականների շարժմանը, որը մոտաք էր գործել դեռևս X դարում Բյուզանդիայից և հանդիսանում էր Բյուզանդական կայսրության ներսում տեղ գտած պավլիկյանների և մանիքեականների կրոնական համակարգերի խառնուրդը: Վերջիններս կտրականապես մերժում էին Հին Կտակարանը բացի Սաղմոսաց գրքից և համարում էին, որ Հիսուս Քրիստոսի երկրային կյանքը ընդամենը զանգվածային տեսիլք է եղել՝ գուրկ նյութական կրողից: Այս աշխարհը, ըստ այդ ուսմունքի, արարված է չար աստծո կողմից և մարդկային նյութական մարմինը ևս նրա ծնունդն է, իսկ գերագույն նպատակը հոգու մեջ անթեղված հոսոտ տարրերը, որոնք բարո՛ւ լույսի Աստծուց են հետմահու պետք է վերականգնվեն, մաքրվեն և վերադառնան իրենց Տիրոջ մոտ: Այս համակարգը էապես տարբերվում էր կայացած քրիստոնեական համակարգից, քանի որ մերժում էր նաև խորհուրդները, բացի՝ ձեռնադրությունից: Չնայած այն բանին, որ կրոնական ուղղության հիմնական տարածման շրջանը Բալկանյան թերակղզին էր, սակայն մեծ արագությամբ այն XI դ. տարածվեց Իտալիայի հյուսիսում, Ֆրանսիայի հարավարևելյան հատվածում և կենտրոնական Եվրոպայում՝ Մորավիայում և հարակից տարածքներում: Քրիստոնեական եկեղեցու, ինչպես արևելյան, այնպես էլ արևմտյան թևի ճնշման ներքո խիստ միջոցառումներ ձեռք առնվեցին այս կրոնական հոսանքը Եվրոպական հողից արմատախիլ անելու համար: Շարժման ղեկավարը 1110 թ. Կոստանդնուպոլսում խարույկ բարձրացվեց, խստագույն ճնշումներ կիրառվեցին բողոքականների հանդես

Սերբիայում 1180 թ. և Բուլղարիայում՝ 1211 թ.: Նշենք, որ մոնղոլ թաթարական արշավանքների ժամանակ Հունգարիան ճանաչեց բողոքականների ուսմունքը, որպես պետական կրոն: Սակայն կատարների շարժման Ջախ-Չախումից թուրքերի կողմից 1463 թ. Բոսնիայի և 1482 թ. Հերցեգովինայի թուրքական նվաճումից հետո «...ոչ մի հետք...չմնաց Բալկաններում, թերևս բացի գերեզմանաքարերից, որոնք զարդարված էին սիմվոլիկ դեկորացիաներով...»¹: Նշենք, որ քրիստոնեությունը ներսում այսպիսի այլընտրանքային ուսմունքի կողմից բնակչության զգալի քանակությամբ զանգվածի սեփական ազդեցության տակ գեցելը խոսում է այն մասին, որ ապագա ռեֆորմացիոն շարժումները պատմական Հարթակ են դուրս եկել նախապես ձևավորված որոշակի նպաստավոր դասավորության պայմաններում:

XII դարը Եվրոպական հողի վրա խոշորագույն հասարակական տնտեսական անցումների ժամանակաշրջան էր, այն պայմանականորեն անվանում էին հասուն միջնադարի գագաթնակետ, թերևս այս ժամանակաշրջանն է, որ իր յուրահատկություններով, աննախադեպ տնտեսական և գիտամշակութային անցումներով սկիզբ դրեց նոր մտածողության և նոր ժամանակների: Այս շրջանում տեղի ունեցավ աննախադեպ համալսարանական աճ, իսկ առաջատար համալսարանները՝ Բոլոնիա, Օքսֆորդ, Սորբոն, զգալի չափով ազատվեցին եկեղեցական վերահսկողությունից: Եկեղեցու և իշխանության սերտաճումը հասավ իր գագաթնակետին ու կրոնականի և աշխարհիկի տարանջատումը դարձավ հրամայական ժամանակների համար: Դրամաշրջանառությունը քրիստոնեից Եվրոպայով մեկ դարձավ գերինտենսիվ համեմատած նախորդ ժամանակների հետ: Ազատ առևտրի միջոցով շահերի փոխթափանցումը զարկ տվեց նոր քաղաքների և նոր կրթական հաստատությունների աճին. «...ինչը հնարավոր դարձրեց մեծ շինությունների կառուցումը, ինչպես և գորեղ ինտերնացիոնալ շարժումների ի հայտ գալը»²: Հասարակական առումով այս ամենը նպաստեց սոցիալական ավելի խիստ տարանջատմանը և որպես հասարակություն կայուն հենքի ստեղծմանը, որը բաղկացած էր ազնվականությունից, հոգևոր դասից, ասպետական դասից, քաղաքաբնակ զանգվածից և գյուղացիությունից: Վերը նշված խավերի և դասակարգերի ձևավորումը ենթադրում էր ավանդական դարձած հոգևորականություն և իշխանություն հարաբերությունների վերանայում: Ընդհանրական գնահատականով «քաղաքակրթությունը, որում նախաձեռնությունն ու իշխանությունը այդքան մեծ չափով գտնվում էին կղերականության ձեռքին, փոխում էր իր բնու-

¹ The Oxford Dictionary of the Christian Church, London, 1974, p. 184.

² The Oxford Illustrated History of Christianity, Edited by John McManners, Oxford, New York, 1995, p. 200.

թագիրը, որակները և էությունը»¹: Ստեղծված նոր իրավիճակում ի հայտ էին գալիս լուրջ հակասություններ միապետական իշխանությունների, որոնք ձգտում էին մաքսիմալ անկախության և Հռոմի պապի միջև, որը ձգտում էր իր իշխանության վերահսկողության ներքո պահել միապետական իշխանությունները: Այս շահերի հակադրության պայմաններում հնարավորություն էր բացվում տեղական կրթական հաստատությունների ներկայացուցիչների համար իրականացնել պապական համակարգի անսքող քննադատություն: Այս առումով առաջին դիրքերում էր Անգլիան, որը ուներ պապականության հետ առճակատման ամենահին ավանդույթներից մեկը՝ դեռևս արդի Անգլիայի հիմնադիր Վիլհելմ Նվաճողը հասավ այն բանին, որ անգլիական բարձրաստիճան հոգևորականների պաշտոններին նշանակում է անձամբ միապետը, որը ստանում է Հռոմի պապի համաձայնությունը: 1370-ական թթ. հայտնի անգլիացի փիլիսոփա և աստվածաբան Ջոն Վիկլիֆը, անխնա քննադատության ենթարկեց պապականությունը, հայտարարելով, որ քրիստոնյա հավատացյալի համար գլխավոր և անփրճելի հեղինակությունը Աստվածաշունչն է, իսկ Աստվածաշունչով ոչ միայն հնարավոր է հիմնավորել Հռոմի քրիստոնեից եկեղեցու նվիրապետական կարգը, ինչպես և շատ թույլ հաստատում ունի հռոմեական եկեղեցու եկեղեցիների գլուխ հանդիսանալու համոզմունքը, քանի որ ըստ հեղինակի, եթե առաքելականությունն է այդպիսի կրոնական աթոռների միջև ստեղծված դիսպոզիցիայի պատճառը, ապա Երուսաղեմի պատրիարքությունը շատ ավելի առաքելական հիմքեր ունի, քան Հռոմը: 1380-ական թթ. Ջոն Ուիկլիֆը սուր քննադատության ենթարկեց հաղորդության մասին տրանսուբստանցիայի ուսմունքը, որի համաձայն հավատացյալը պետք է զգա, որ ճաշակում է Հիսուս Քրիստոսի իրական մարմինն ու արյունը: Դրա փոխարեն նա կոչ էր անում «...զարկ տալ հաղորդության բարոյական և հոգևոր կողմին»²: Այս քննադատությունը բացահայտ խոսում և առճակատում էր պապականության հետ, սակայն անգամ այսպիսի ծայրահեղ հակադրության պայմաններում անգլիական իշխանությունները հեղինակին չհանձնեցին պապական լեգատների ձեռքը, այլ ընդամենը սահմանափակվեցին նրանով, որ կրճատեցին նրա բուհական շփման շրջանակը: Փաստենք, որ Ուիկլիֆը իր հայացքները հրապարակում էր ինչպես լատիներեն աշխատությունների տեսքով, այնպես էլ անգլերեն աշխարհաբարով, ինչը նպաստեց նրա հայացքների ժողովրդայնացմանը

¹ The Oxford Illustrated History of Christianity, Edited by John McManners, Oxford, New York, 1995, p. 229

² The Oxford Illustrated History of Christianity, Edited by John McManners, Oxford, New York, 1995, p. 1503

լայն շրջանակում: Նա ունեցավ ինչպես անգլիացի աշակերտներ, այնպես էլ արտերկրյա գործիչներ, որոնք ներագրվեցին նրա հայացքներից: Այդպիսիներից մեկն էլ Յան Հուսն էր, ով 1400-ական թթ. բարձրացրեց Ուկլիֆի վեր հանած խնդիրները եվրոպական թատերաբեմում: Լինելով Պրագայի համալսարանում, նախ ընտրվելով փիլիսոփայությունից ֆակուլտետի ղեկան 1401 թ., ապա 1409 թ. դարձավ ուկտոր, թարգմանեց և հրատարակեց Ջոն Ուկլիֆի Տրիոլոգիան, ինչպես և իր գործերում սուր քննադատության ենթարկեց եկեղեցու սեփականությունից իրավունքը, սեփականության իրավունքն ընդհանրապես, ինչպես և հասարակությունից հիերարխիական կառուցվածքը, որը գոյություն ունի: Ալեքսանդր V և Գրիգոր XII պապերի հակազդեցությունը հանգեցրեց նրան, որ չեխ ժողովուրդը ճնշող մեծամասնությամբ անցավ Յան Հուսի կողմը և միապետական ղեկերտով 1409 թ. հունվարի 18-ին Պրագայի համալսարանը դրվեց չեխերի կառավարման տակ: Նորընտիր Հովհան XXIII պապը 1411 թ. օտարեց Հուսին, ով ստիպված եղավ լքել Պրագան, որից հետո տեղի ունեցան երկու համաժողովներ, որոնք միտված էին «հաստատելու խաղաղություն»: Այստեղ Հոսը ներկայացավ իր *De Ecelesia* աշխատանքով 1413 թ., որտեղ առաջին տասը գլուխները ուղղակի վերառված էին Ուկլիֆի աշխատություններից: Հրավեր ստանալով մասնակցել պապի կողմից ծրագրված կաթոլիկ համաժողովին, որը պետք է քննարկեր Հուսի բարձրացրած հարցերը ևս և ստանալով սրբազան Հռոմեական կայսրության կայսր Սիգիզմունդի հավաստումը այն մասին, որ նա կապահովի Հուսի անվտանգությունը, վերջինս մեկնեց Կոնստանցա, որտեղ, նենգաբար ձերբակալվելով, 1415 թ. հուլիսի 6-ին հրկիզվեց խարույկի վրա: Նրա դեմ տեղ գտած այս աղաղակող անարդարացիությունը ապստամբության բռնկման պատճառ դարձավ Չեխիայում, որը բազում դաժան ճակատամարտերից հետո Յան Ժիչկայի գլխավորությամբ հաղթեց սրբազան Հռոմեական կայսրության բանակներին: Եվ փաստորեն ռեֆորմացիոն շարժման առաջին բաստիոնը դարձավ եվրոպական հողի վրա: